

Gammal skramla larmar än

För ett par hundra år sedan fanns den på var och varannan gård. Idag är det inte många som vet vad man ska ha den till. Hästskrämma, harsmattr, kråkaskrälla och horsejök är några av alla de namn som getts åt det gamla larminstrumentet.

TEXT ANDERS LINDBERG

Harskramla, ca 1850, från Lönnemossa, Falun. Modellen har två tvärlåar och spikat spån. Ur Dalarnas museums samlingar.

FOTO FREDRIK HEGERT, DALARNAS MUSEUM

Nordiska museet har mycket intressant i sina arkiv. Dit hör de frågelistor om alla möjliga ämnen som skickats ut och besvarats av medborgarna. Under ett av mina besök där läser jag om harskramlan.

Att den användes för att jaga upp tryckande jössar visste jag, men det visade sig att den också har ett större användningsområde. För ett par hundra år sen fanns den nog på varje gård.

Man undrar förresten varför det just är namnet harskramla som har levt kvar. Kärt barn har många namn. De jag stött på

är hästskrämma, harsmattr, kråksmattr, kråkaskrälla, kråkaskär, kråkrädda, gås- eller hönseskramma och orraskrämma. Gemensamt är att de alla har med djur att göra. Det var de som skulle skrämmas: kråkor, kajor och andra flygfän från bär eller fruktträd men kanske framförallt från nysädda fält, eller då kärvarna stod och torkade efter slättern. Man motade ut hästar som kommit inhages, uppfostrade odygdiga får som smitit genom hål eller hoppat över gärdesgården, jagade bort hundar och katter som var för närgångna vid slakt. Vallhjon använde harskramlan till att skrämja bort vargar. Det berättas också om hur folket gick man ur huse försedda med larminstrument när vargtiken hade ungar. Man försökte hålla henne ifrån lyan för att om möjligt få ungarna att svälta ihjäl. Man drev också skallgång för att driva vargar i nät. Ytterligare användningsområden för harskramlan förr var som ersättning för kyrkklockor.

Det verkar som om skramlan på slutet av 1800-talet mer och mer övergått till att bli en leksak som barnen kunde reta de vuxna med. Numera lever den en tynande tillvaro och existerar nog bara då och då som hejklacksinstrument i plast. Men i en något anpassad form används den idag emellanåt som musikinstrument, till och med i symfoniorkestrar. ♦

SKRÄMMER ROVDJUR OCH FÅGLAR - OCH KALLAR TILL MAT

Varför inte låta en som var med berätta? Så här skriver Johannes Andersson, Värnamo, Källandsö, född 1860, om harskramlan.

»Perigrinusdagen var harskramlan nästan ett oundgängligt redskap ty då skulle räven köras bort ur skogarna och betesmarker där får eller gäss fritt betade, och då användes flere stycken kraftiga skramlor.

På somrarna användes dän för att skrämja bort kråkor och vildfögel från sädesåkrarna och hönssen från potatis och grönsaks och blomsterland, då sades ofta kråkeskrämja. För att få upp haren som tryckt drog däm på värre och då sades, dra på med harskrämja så haren springer upp.

Vid vallning mäd korna hade vi som pojkar harskramla mäd för att hålla djuren samlade i skogsbackarna, och under vallningen förfärdigades små harskramlor mäd fällkniven vilka vi kallade bromsar.

Dät bodde en torpare i närheten av skogen, han eller någon av familjen gick vissa morgnar strax före soluppgången ett

par varv runt boplatzen och snurra skarpt mäd en kraftig harskramla för att skrämja bort rovdjur, huvudsakligast räv och grävling. Dät skedde förr än smådjuren så som får, gäss och höns släpptes ut ur sina kattår på morgonen.

Harskramlan användes även vid jagt av änder i gräsmaderna där några drevkarlar pullsade i vatten och gräs, och snurra mäd harskramlor för att driva fram andkullarna till vissa pass där jägarna stod för att skjuta.

Då ibland kallades harskramlan för horsejoken eller horsaskär. De namnen skulle härleda sig från en vattenfågel som om somrarna vistas i mad och kärvarmarker och om kvällarna utstötter ett suckande och skärande läte, fågeln kalla däm för horsejoken eller nattskären.

Ett annat var till harskramlan användes. Dät var ej förr så vanligt att arbetarna vid jordbruket, båd bönder och torpare hade någon klocka mäd sig ute under arbetet. Och då när måltidstimman var inne så

var husmodern eller den hemmavarande ute och veva på mäd harskramlan för att kunnigöra att maten var färdig. Dätta var om jag meddelat om harskramlan som dän vanligast kallades, är vad jag mins och var mäd om på 1860, 1870 talen, på 1880 talet började dän att försvinna för att nu på 1900 tale för längesedan helt var borta.

De gamla i min barndom talade om att harskramlan användes även som signaler vid olycksfall och eldsvådor.»

FOTNOTER Peregrinusdagen var förr den stora potatisättardagen. Före 1900 stod namnet Peregrinus i almanackorna den 16 maj. Kopplingen till potatis lär ha uppstått på grund av ljudlikheten mellan namnet och det dialektala »pärrer«.

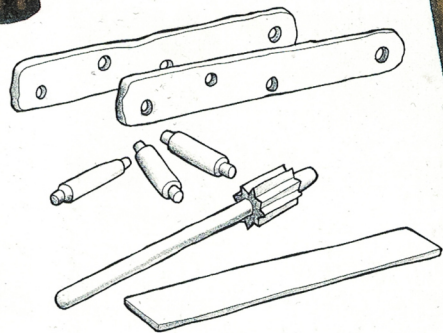
Johannes Andersson kallar nattskären »hårsejoken«. Horsgök är också ett folkligt namn på enkelbeckasinen. När den störttycker vibrerar luften genom de utbredda stjärtpennorna så att ett gnäggande ljud uppstår.

Gör det själv!

Tälj och svarva din egen harskramla

Gör din egen harskramla! Den kan komma väl till pass om du behöver skrämma bort rådjur från dina tulpaner, föra oväsen på en fotbollsläktare eller signalera att kaffet är klart. Men akta öronen – dina egna och andras. Det kan bli många decibel!

Harskramlan består av två sidostycken, tre tvärsålar, handtag med kuggjul och ett spån.

TEXT & FOTO ANDERS LINDBERG
TECKNING ELIN KOLTERJAHN

Storleken på traditionella harskramlor kan variera en hel del, från halvmetern långa till mycket små. Gemensamt är att minst ett spån smattrar mot ett kuggat hjul när man vevar med armen. Ofta spänns spånet fast mellan två eller tre tvärsålar. Avståndet mellan tvärsålar och kuggjul har då betydelse för hur spånet kommer att ligga an mot kuggarna. Ibland är spånet istället spikat ovanpå två tvärsålar.

Du kan följa beskrivningen nedan eller ta en tur till någon hembygdsgård och kolla in den lokala modellen.

Du kan förstås använda torkade bräder, i nästan vilket träslag som helst, men jag klyver ut delarna ur en färsk björkstam. Jag täljer till dem grovt, så det finns lite marginaler till det färdiga måttet och låter dem sedan torka innan jag jobbar vidare.

I beskrivningen svarvas handtag och tvärsålar, men det går också att tälja alla delar till harskramlan.

Sidorna

Du behöver två likadana sidostycken. Måtten varierar du efter eget önskemål, men här är ett förslag att utgå ifrån. Rita upp två bitar med linjal, cirka 4x30 cm, 1 cm tjocka. Tälj dem så raka och jämna som möjligt med bandkniven i täljbänken. [1] Bästa resultat får du kanske om du använder rubanken eller putshyveln men det här behöver inte vara något finsnickeri.

Vänta ett tag med borringen.

Handtag och kuggjul

Handtaget och kuggjulet görs i ett stycke av en bit på cirka 28x4x4 cm. Men måtten är inte viktiga, här finns utrymme för stora variationer. Det går alltså utmärkt att tälja handtaget, men

det kan också vara ett tillfälle att få svarva. Själv använder jag svegsvarven. Innan ämnet sätts i svarven täljs handtagsämnet något så när runt i täljbänken.

Använd först en lite grövre skölp tills ämnet är helt runt. På den grövre delen, där kuggarna ska göras, svarvar jag jämnt med mejsel. Du kan också ta ett brett stämjärn.

Nu är det dags att bestämma hur bred själva skramlan ska vara. Har du en stickpassare ställer du in den bredd du vill ha på den kuggade delen och bestämmer därmed också hur bred skramlan blir. Märk ut med ämnet snurrande i svarven. [2]

1. Sidstyckena täljs till i täljhästen.

Gör det själv!

2. Kugghjulets längd = häskramlans innermått mäts ut med stickpassare. Låt ämnet snurra och gör en markering för kugghjulsdelen.

3. Mät upp handtagets diameter (utgå från groveleken på det borrar du vill använda) med ett tappstål.

4. Handtaget formnas på båda sidor om kugghjulsdelen.

5. (Ovan.) Kuggarnas placering provas fram med hjälp av en bit maskeringstejp, se texten. Sedan förs markeringarna över till kugghjulet.

6. Klyvsåga några millimeter.

Skär sedan i markeringarna med mejslens spets innan du avverkar genom att skärvarva utifrån och in mot sticken och fortsätter avverka växelvis med skölp och mejsel eller bara ett av verktygen.

Innan du svarvar för djupt måste du veta vilken diameter handtaget ska ha. Mättet avgörs av det borrar du vill använda till de två hål som handtaget ska snurra i (på varje sida om kuggdelen). Borra ett hål med borren i en skräpbit för att senare prova att handtaget går lätt igenom.

För att få exakt rätt grovlek använder jag ett inställbart tappstål. Nackdelen är att det inte går att skärvarva med det – den skrapvarvar. Därför svarvar jag med mejslen nästan till den bestämda diametern innan jag begagnar tappstålet. [3]

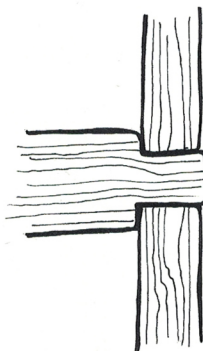
Nu är det dags att göra själva kuggarna. För att märka ut ett lagom avstånd mellan dem fäster jag maskeringstejp runt ämnet. Markera där tejpens överlappar sig själv, alltså efter exakt ett varv. Ta bort tejpens och mät omkretsen och dela upp och märk på tejpens ut ett lagom avstånd mellan kuggarna. Cirka 12–14 mm

brukar bli lagom. Sätt fast tejpens igen och för över markeringarna på tejpens till träet. [5]

Jag spänner fast handtaget och klyvsågar vid markeringarna rakt ner några millimeter. [6] När det är klart skär jag med stämjärn varje kugges bägge »väggar«. [7]

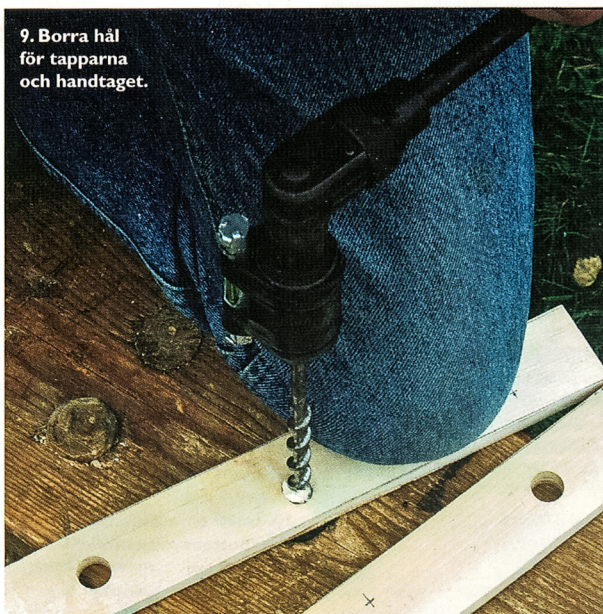
Tvärslåarna

Gör man inte tvärslåarna för tunna går de också bra att svarva. Då kan du gärna ta till en sådan längd på ämnet att du kan svarva två åt gången. [8] Välj borrar och gör ytterligare ett hål att prova tappen i. För att den kuggade delen ska snurra lätt ska tvärslåarnas innermått vara något längre. Använder du stickpassare ökar du bara avståndet mellan dess ben en aning och svarvar sedan på ungefär samma sätt som du gjorde med handtaget.

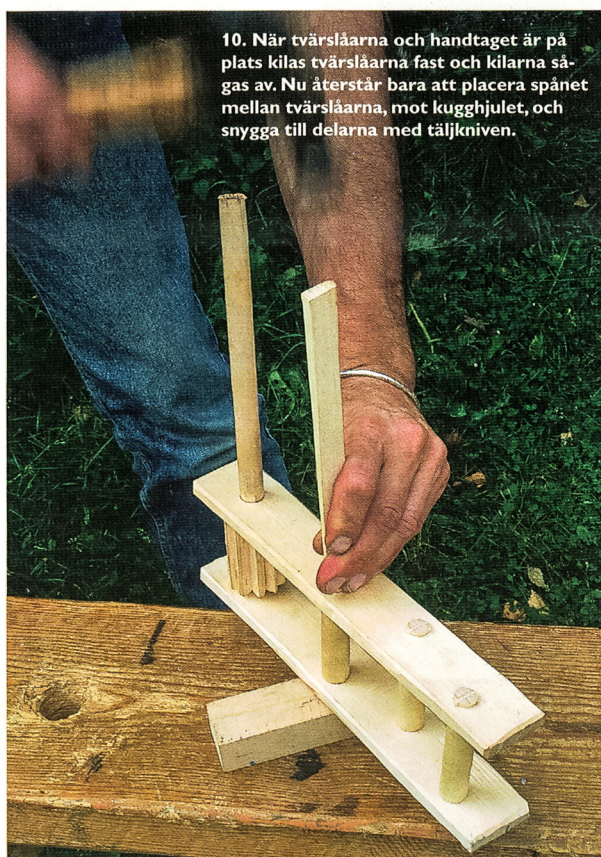
7. Kuggarna formas med hjälp av ett stämjärn.

9. Borra hål för tapparna och handtaget.

8. Tvärlåarna svarvas med tappstål. Här svarvas två slår ur samma ämne. Tre slår behövs.

10. När tvärlåarna och handtaget är på plats kilas tvärlåarna fast och kilarna sågas av. Nu återstår bara att placera spånet mellan tvärlåarna, mot kugghjulet, och snygga till delarna med täljkniven.

Spånet

Jag klyver ut spånämnet ur en bit ask eller fura, men ta vad du har. Tälj till spånet till lagom bredd och tjocklek i täljbänken – prova dig fram till bra spånst. När det börjar svikta kan du lägga en brädbit under spånämnet som stöd när du täljer.

Sammansättningen

Har du inte redan bestämt var tvärlåarna ska placeras i sidorna ska det göras nu. Försök att se var de ska placeras för att spånet ska komma att spännas fast samtidigt som det hamnar i bra läge mot kuggarna.

När det är gjort är det förstås också viktigt att tapparna kommer exakt mitt emot varandra. Ett alternativ är att med tving spänna ihop de två sidorna och borra igenom bägge samtidigt. Jag slår istället i en liten spik för varje borrcentrum i ena sidan, knipsar av spikarna med tång så att bara ett par millimeter sticker upp, trycker sidorna mot varandra och markerar därmed för borring även på den andra sidan. [9]

När du borrat kan du nu såga av sidorna till deras rätta längd och med täljkniven fasa av alla kanter.

Sätt ihop delarna och kolla att spånet verkar ligga bra an mot kuggarna. Om inte finns det kanske fortfarande en chans att justera till det genom att tälja av lite av tvärlåarnas tjocklek.

Man kan låsa tapparna på flera olika sätt utan att använda lim. Ett är att låsa dem med en liten trädymling. När jag som här har tapparna som är smalare än själva tvärlåarna och de bildar ett stopp mot sidorna så att tvärlåarna hindras att röra sig inåt väljer jag att låsa dem med kilar i tapparnas ändtytor. Såga då spår för kilar i tapparna. Alternativt slår man upp kilspåren med ett stämjärn när allt är på sin plats. Se till att kilar kommer att verka mot sidornas fiberriktning så att de inte spräcker sidorna. [10]

Kilarna täljer du till av något hårt och torrt träslag. För att de ska verka bra låter du tapparna sticka ut ett par millimeter.

Nu är det bara att gå ut och skramla! ♦